

Олексій Мусієздов (Харків, Україна)

СОЦІОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА В ДОСЛІДЖЕННЯХ УСНОЇ ІСТОРІЇ

*Соціологічна уява дає нам змогу
встановлювати співвіднесеність історії
та біографії та їхній взаємозв'язок у межах
одного суспільства.*

Ч. Р. Мілс. Соціологічна уява

Соціологічна проблематика стосується того, що і як вивчає соціологія. Не вдаючись до опису теоретичних дискусій, можемо послатися на визначення соціології, яке дається в популярному американському підручнику: соціологія — це наукове вивчення суспільства¹. Додамо також, що соціологія вивчає суспільство через діяльність людей (і тим відрізняється, наприклад, від соціальної філософії або філософії історії). Якщо розглядати суспільство як упорядковану діяльність людей, то соціологію буде цікавити, по-перше, який саме цей порядок², а по-друге, чим зумовлена ця діяльність. До останнього варто дати невеликий коментар. Справа в тому, що несоціальні чинники людської поведінки (які безумовно існують), по суті, не входять у поле соціологічного аналізу. Так, наприклад, Е. Дюркгайм, характеризуючи «соціальні факти», які становлять, на його думку, предмет соціології, відзначає, що вони перебувають поза індивідом, мають примусову силу і «їх не слід змішувати з органічними явищами, тому що вони складаються з уявлень і дій, ні з явищами психічними, які існують лише в індивідуальній свідомості й завдяки їй. Вони являють, отже, новий вид, і саме їм і має бути надано назву соціальних»³. Зокрема, це означає, що пояснення поведінки, наприклад, станом афекту або особливостями темпераменту, хоча й може бути слушним, але не є соціологічним. І далі він додає, що соціальним фактом є спосіб (зробити індивіда сприйнятливим до зовнішнього примусу), *загальний для даного соціального простору*⁴, тобто йдеться, по суті, про соціальні норми (як говорив сам Дюркгайм — про колективні уявлення) — саме вони цей самий порядок і виражають. І дійсно, наша поведінка являє собою постійне співвіднесення з нормами, знаємо ми про них чи ні. Тут не йдеться про високу мораль, норма — це лише те, що є прийнятим, і якщо практика переходу вулиці на червоне світло поширена (тобто фактично так прийнято, припустимо), то це й буде нормою, нехай навіть вона суперечить нормі офіційній. Навіть порушення норми може бути виправдано відповідністю іншим нормам⁵. Тобто соціологію цікавить насамперед те надіндивідуальне, яким зумовлений існуючий у суспільстві порядок.

Не є новиною різноманіття соціологічних концепцій і підходів. Соціологічні підходи можна класифікувати, зокрема, на підставі їх орієнтації на використання

певних методів: наприклад, існує так звана кількісна і якісна соціологія, які можна назвати дослідницькими стратегіями. У їх основі лежать різні принципи бачення й вивчення суспільства. Загалом відмінність у принципах цих стратегій полягає в тому, що кількісна соціологія орієнтується скоріше на визначальну роль суспільства в людській поведінці, а якісна — на визначальну роль людської поведінки у функціонуванні суспільства. До останнього належать, як правило, теорії, які заведено об'єднувати під загальною назвою «мікросоціологічні» — такі, у центрі уваги яких перебувають індивіди, їхня поведінка, зумовлена їхнім баченням й інтерпретацією ситуацій — символічний інтеракціонізм (Ч. Кулі, Дж. Г. Мід, П. Блумер), етнометодологія (Г. Гарфінкель), феноменологічна соціологія (А. Шуц), драматургічна соціологія (Е. Гофман) та ін.

Кількісна соціологія вивчає здебільшого масові соціальні явища, будує теорії й формулює гіпотези переважно дедуктивно, орієнтована на причинне пояснення, вимірювання, широко використовує формалізацію соціологічних даних і статистичні методи перевірки гіпотез й обґрунтування отриманих висновків. Якісна соціологія акцентує свою увагу на унікальному досвіді людини, її переживанні певних подій і ситуацій, прагнучи через нього скоріше не *пояснити*, а на основі якомога повнішого описання досліджуваних феноменів *зрозуміти* суспільство. Тут, як правило, використовуються індуктивна логіка, неформалізовані та/або такі, що важко піддаються формалізації, дані — арсенал статистичних методів через це практично не задіяний, принаймні на рівні аналізу даних⁶. Вважається, що якісні методи зорієнтовані на людину, тому представники якісної соціології гордо йменують свій підхід гуманістичним. Відповідно, із цього й випливають як переваги, так і вади обох підходів. Наприклад, методи якісної соціології, з одного боку, досить плідні на етапі уточнення й формулювання гіпотез, але з іншого боку — висновки, засновані винятково на матеріалах, отриманих якісними методами, досить часто зазнають справедливої критики щодо їх об'єктивності й обґрунтованості.

Це пов'язано з низкою обставин. По-перше, з добором випадків для дослідження якісними методами: що спостерігати, які саме об'єкти соціальної реальності можуть вважатися такими, що репрезентують суспільство або його частини з точки зору, що цікавить дослідника. По-друге, з їхньою кількістю: як правило, через багато більші витрати, зокрема, часу, організаційних зусиль і т. ін., ніж у випадку кількісних досліджень, число одиниць спостереження в якісних дослідженнях невелике — принаймні менше кількості, яка дає змогу говорити про статистичну репрезентативність. Тому репрезентативність якісних досліджень дуже часто піддається сумніву й вимагає більш істотних теоретичних обґрунтувань. По-третє, з набагато більш значущою роллю дослідника як на етапі збору інформації, так і — що важливіше — на етапі аналізу даних. Наприклад, автори «обґрунтованої теорії» («Grounded Theory») стверджують, що однією з необхідних умов успішного використання цього методу є дослідницька навичка, названа ними «теоретичною чутливістю». Крім того, доречно згадати думку таких соціологів, як Ч. Р. Міллс, П. Штомпка, З. Бауман та інших про те, що соціологія конституюється не стільки корпусом

теорій і методів, скільки своєрідним способом бачення соціальної реальності — так званім «соціологічним мисленням», або «соціологічною уявою»⁷. По-четверте, найчастіше з відсутністю чітко сформульованих і таких, що підлягають перевірці й повторенню, процедур дослідження (за винятком досить загальних і абстрактних вимог того або іншого методу) тощо.

Зазначені обставини, втім, не завжди є непереборними, а традиція якісної соціології має досить солідну історію — можна згадати хоча б роботи представників чиказької соціологічної школи, зокрема відому працю В. Томаса й Ф. Знанецького «Польський селянин у Європі й Америці», побудовану на матеріалах, проаналізованих якісними методами. Проте історія ця далеко не проста: як відомо, протягом практично всього ХХ ст. в соціології панівним був кількісний підхід. Так, у західній соціології багато в чому визначальну роль відігравав структурний функціоналізм, підкріплений досить сильною емпіричною методологією П. Лазарсфельда, а дослідження з використанням якісних методів, як і мікросоціологічні теорії, перебували не на перших ролях. Вітчизняна соціологія, незважаючи на панування марксистського підходу, багато в чому перейняла, і небезуспішно, кількісну дослідницьку стратегію, крім того, для неї особливо актуальною виявилася відома теза про те, що в будь-якій науці рівно стільки науки, скільки в ній математики. І лише останнім часом, завдяки зростанню знання про різноманіття не лише теоретичних, але й дослідницьких підходів, можемо спостерігати в нас своєрідну «моду» на якісні дослідження. У цьому контексті можна розглядати й звернення соціології до методів усної історії (яка нерідко трактується саме як сукупність історичних методів⁸), хоча, як бачимо, використання подібних методів (зокрема, біографічний метод, вільне інтерв'ю, лейтмотивне інтерв'ю і т. ін.) не є чимось зовсім новим для соціології.

Мабуть, найближчим до методів усної історії є метод біографічного інтерв'ю. Незважаючи на те, що в широкому значенні він може містити всілякі прийоми збирання й аналізу матеріалів (від аналізу — наприклад, контент-аналізу — письмових автобіографій до інтерпретації усних свідчень про власне або чуже життя), під біографічним методом у вузькому значенні зазвичай розуміємо збирання й аналіз даних біографічних інтерв'ю — інтерв'ю, у яких респондента просять розповісти історію свого життя від народження до сьогоднішнього дня. Подальша участь інтерв'юера в процесі інтерв'ю по можливості зводиться до мінімуму й обмежується лише стимулюванням респондента до розповіді. І лише коли розповідь завершена, можуть бути поставлені уточнювальні питання, відповіді на які також не повинні перериватися⁹. Таким чином, матеріалом біографічного інтерв'ю є спонтанна розповідь респондента про своє життя, викладена ним в усній формі біографія. Далі текст інтерв'ю транскрибується й аналізується. Як бачимо, методика проведення біографічного інтерв'ю багато в чому збігається з тією, яка використовується в усно-історичних дослідженнях.

Існує значний досвід роботи з біографічними інтерв'ю в рамках соціології, у багатьох навчальних посібниках розповідається про біографічний метод¹⁰, однак більшість робіт, присвячених йому, основну увагу приділяють питанням процедури

його проведення¹¹, аналіз отриманого матеріалу часто залишається за кадром¹². Така ситуація легко пояснюється тим, що якісні методи, особливо аналізу даних, як уже було сказано, досить багато «віддають на відкуп» дослідникові, суб'єктивна складова в них є досить великою.

Принципи роботи з даними біографічних інтерв'ю часто розділяють на два підходи — класичний та інтерпретативний. У першому випадку біографії виступають як інструмент пізнання певних соціальних явищ, у другому — самі по собі є предметом аналізу (Н. Денцин)¹³. Однак, на наш погляд, такий поділ є трохи штучним, оскільки соціологія так чи інакше покликана вивчати соціальні явища, а не щось інше, і у випадку інтерпретативного підходу біографія також, нехай навіть через власну індивідуальність, розкриває різні прояви соціального (норми, цінності, ідентичності тощо).

Як приклад свого роду перетинів між усною історією й соціологією можна згадати діяльність журналіста й усного історика із Чикаго Стадса Теркеля. У 1930-х рр. він брав участь у проєкті, у рамках якого на Американському Півдні відбувалося збирання інтерв'ю в людей, котрі у свої молоді роки ще застали рабство — до громадянської війни в США. На нього вплинула традиція вже згадуваної чиказької соціологічної школи, і Теркель випустив кілька робіт, виконаних у дусі методології, що передбачає інтерв'ювання й спостереження за повсякденним життям людей для розуміння соціальних проблем¹⁴.

Слід зауважити, що однією з презумпцій досліджень подібного роду є той факт, що не всі рівною мірою мають можливість «свідчити» в історичному або соціологічному сенсі, тобто висловлювати свою думку про що-небудь або своє знання про які-небудь події. Ця проблема добре відома як історикам, так і соціологам. Так, ще А. Лефевр історії держав і правителів протиставив історію повсякденного життя людей, а інші дослідники звертаються до свідчень тих, чия версія тих або інших подій може відрізнятись від офіційної не тому, що суперечить історичній істині, а через неможливість її висловити — тобто до членів соціально непривілейованих груп.

У соціології також існує ця проблема. Річ у тім, що більшість масових опитувань громадської думки явно або неявно припускають рівнозначність різних думок з тих чи інших питань, хоча на практиці виявляється, що такої рівнозначності не існує. Свого часу аналіз подібної ситуації дав можливість відомому французькому соціологові П. Бурдьє дати своїй статті досить яскраву назву «Громадської думки не існує»¹⁵. Соціальні уявлення не рівнозначні — більше значення мають думки тих, хто посідає в суспільстві високостатусні позиції (вони і є «лідерами громадської думки»). Більше того, у суспільстві відбувається боротьба за нав'язування своїх думок, уявлень, бачення соціального простору, що відповідає певним інтересам. Той же П. Бурдьє назвав цю ситуацію «символічною боротьбою» за «владу номінації» — за право легітимного визначення соціального порядку¹⁶. Таким чином, соціально непривілейовані групи виявляються у підпорядкованій позиції, і їхній «голос» важко піддається фіксації в соціологічних дослідженнях. Можна також відзначити факт, який часто фіксується в соціології, коли такі групи дають максимальну порівняно з інши-

ми групами кількість «відсутності відповіді» на запитання¹⁷. Це зумовлено тим, що практики та уявлення розпізнаються й розрізняються на рівні *практичної логіки*¹⁸, на рівні звички, автоматичного й спонтанного реагування. Вираження ж свого розуміння соціального світу й думок щодо нього на вербальному рівні передбачає певну рефлексію, тобто додаткову роботу, яка потрібна й відбувається далеко не завжди, а лише в тих випадках, коли виникає необхідність — позначити, підкреслити відмінність, особливість, своєрідність себе та/або «своєї» групи стосовно інших. Тобто тоді, коли виникає потреба представництва, з метою спеціально заявити про своє існування й свої інтереси¹⁹. Кожен дійсно має практичне чуття щодо соціального світу й того, що відбувається в ньому, але мало хто при цьому замислюється про те, як це своє відчуття виразити. Інакше кажучи, можна бути, припустімо, «селянином» і при цьому не замислюватися про вираження своїх поглядів, оскільки подібна рефлексія є, по суті, особливою практикою. Практикою, яка не належить до тих практик, які «селяни» зазвичай мають виконувати відповідно до своєї соціальної позиції, тобто не властивою їм²⁰. Тому спробувати виразити «голоси» соціально непривілейованих груп важливо як для історії, так і для соціології²¹.

Дослідження з усної історії подібні до соціологічних ще й у тому, що дозволяють вивчати відмінності між нормативною поведінкою і такою, що реально здійснюється (відбулася). Хоч би які були норми, що регламентують людську поведінку, для вивчення суспільства дослідження самих цих норм замало, оскільки в реальному житті, як ми вже згадували, існують різні варіації їхнього виконання й порушення²². Тут можна знову згадати практичне чуття, пов'язане з імпліцитною нормативністю й соціальним осудом: «Соціальний осуд діє завжди, і це добре відчувають ті, хто його зазнає: селяни на пляжі, що зіштовхнулися з містянами-відпочивальниками, зайнятими винятково доглядом за своїм тілом; «бідні батьки», що відчувають страждання, готуючи офіційну сімейну вечерю «за правилами» (чи можна подавати ковбасу, які овочі вибрати для гарніру?); ветеран, якому належить виступити з промовою на честь свого «улюбленого патрона»; «прості люди», що «позують» для фотографії; «скромне» сімейство, якому треба пройти через всі ритуали у зв'язку із одруженням одного з членів з особою більш високого й почесного походження»²³. Як саме і які саме рішення люди приймають у непростих життєвих ситуаціях — питання цілком соціологічне, яке досить часто зустрічається в дослідженнях з усної історії.

Посилаючись на А. Портеллі, ризикну висловити думку про те, що усна історія набула поширення не лише через необхідність пошуку нових методів встановлення історичних фактів. Дослідники звернули увагу на досить дивну річ: свідчення людей про історичні події (навіть розповіді очевидців) часом відрізняються від уже достовірно встановлених фактів²⁴. У чому причина таких розбіжностей? Відповіді на це питання лежать саме в площині соціології.

Можна сказати, що в соціології існує принцип соціальної зумовленості знання. Його можна пов'язувати з марксистським вченням про ідеологію або із соціологією науки тощо, але суть залишається тією самою. Наприклад, один з напрямків

соціології науки, відштовхуючись від тези Дюркгайма-Мосса про те, що у всіх класифікаціях, створюваних людьми, виражаються відносини між людьми, спрямував свій інтерес на вивчення того, як пов'язані наукові побудови того або іншого вченого з його соціальними інтересами²⁵. Якщо ж під знанням розуміти будь-які уявлення взагалі, то думка про соціальну зумовленість уявлень тим більше безумовно визнається як класиками соціології, так і сучасними дослідниками. Цю саму ідею розвивав, зокрема, учень Е. Дюркгайма М. Хальбвакс. Він стверджував, що індивідуальна пам'ять повністю залежить від пам'яті колективної — індивідуальні образи минулого, особисті спогади й суб'єктивні ремінісценції зумовлені їхнім місцем у концептуальних структурах тієї або іншої соціальної спільноти, вплетені в розуміння минулого, властиве групі²⁶. Це, на його погляд, проявляється й у процесі запам'ятовування подій, і в їх «зберіганні», й у відтворенні. І саме ця ідея виявляється плідною під час пошуку відповідей на питання, пов'язані з усноїсторичними свідченнями.

Соціологічна проблематика в дослідженнях усної історії пов'язана насамперед з тими чинниками, які вказують на соціальну зумовленість пам'яті й спогадів. А це означає, що «соціологічний» акцент робиться не стільки на тому, що розповідає інформант, скільки на тому, як він це робить²⁷. У цьому випадку зміст розповіді як такий виступає скоріше тлом для прояву соціальної детермінації розповіді й життєвого досвіду оповідача. Специфіка ж власне соціологічних досліджень (на відміну від усноїсторичних) полягає в тому, що крізь призму біографій вивчається саме суспільство, а окремі люди й досвід їхнього життя цікавлять соціологію тією мірою, якою вони репрезентують його.

З огляду на сказане щодо соціологічних досліджень, заснованих на якісній методології, можна говорити про те, що навряд чи матеріали усної історії можуть прижитися для якихось широких узагальнень. Скоріше тут може йтися про спроби побудови «теорії випадку» («case study»), про виявлення схем сприйняття, що лежать в основі розповіді інформанта, а також чинників, що спричиняють це сприйняття, — тобто про те, яким чином соціально загальне переломлюється крізь призму індивідуального досвіду й конкретних життєвих ситуацій.

Практика досліджень з усної історії показує, що в центрі уваги дослідників, як правило, виявляються досить травматичні для людської пам'яті події — наприклад, досить великою є кількість досліджень, присвячених подіям, пов'язаним з військовими конфліктами і т. ін. Інтерес істориків до цих подій цілком очевидний — встановлення непростих з огляду вивчення історичних фактів. Однак подібні події є цінними й для соціології, оскільки саме в таких умовах відбувається свого роду випробовування соціальних норм: обставини часто ставлять людей перед необхідністю здійснювати вибір між дотриманням певних норм і виживанням. Як це відбувається? Як приймаються рішення? Як люди інтерпретують свою поведінку? Відповіді на ці й інші питання допомагають прояснити, яким, власне, є суспільство — і те, до якого належать свідчення інформантів, і сучасне, на вимоги якого орієнтована їхня розповідь.

- ¹ Смельзер Н. Социология/Пер. с англ. — М., 1994. — 688 с.
- ² Згадаймо О. Конта, для якого соціологія — наука про ПОРЯДОК та прогрес людських суспільств (хоча сам він, очевидно, віддавав перевагу розмірковуванням про прогрес).
- ³ Дюркгейм Э. Общественное разделение труда. Метод социологии/Пер. с фр. и послесловие Л. Б. Гофмана. — М., 1991. — С. 412.
- ⁴ Дюркгейм Э. Общественное разделение труда. Метод социологии/Пер. с фр. и послесловие Л. Б. Гофмана. — М., 1991. — 572 с.
- ⁵ Бурдьё П. Практический смысл/Пер. с фр.: А. Т. Биксов, К. Д. Вознесенская, С. Н. Зенкин, Н. А. Шматко; Отв. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко. — СПб., 2001. — 562 с.
- ⁶ Семенова В. В. Качественные методы: Введение в гуманистическую социологию. — М., 1998. — С. 37.
- ⁷ Див., напр.: Бауман З. Мыслить социологически. — М., 1996. — 255 с.; Бергер П. Приглашение к социологии//Человек и общество. Хрестоматия/Под ред. С. А. Макеева. — К., 1999. — С. 17–23; Штомпка П. Теоретическая социология и социологическое воображение (доступно на <http://sociologi.narod.ru/lib/Sh1.htm>). Страус А., Корбин Дж. Основы качественного исследования: обоснованная теория, процедуры и техники/Пер. с англ. и послесловие Т. С. Васильевой. — М., 2001. — 256 с.
- ⁸ Грінченко Г. Г. Усна історія — теорія, метод, джерело//Невигадане. Усні історії остарбайтерів/Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. — Харків, 2004. — С. 10–32.
- ⁹ Як бачимо, перша, основна частина біографічного інтерв'ю має характер наративного, а друга — лейтмотивного.
- ¹⁰ Див., напр., Астафьева Е. Н., Кошелева О. Е., Мещеркина Е. Ю., Нуркова В. В. Биографическое интервью: учебно-методическое пособие/Под ред. В. Г. Безрогова. — М., 2001. — 88 с.; Профатілова Л. Г. Методическое пособие по курсу «Качественные методы в социологических исследованиях» для студентов. — Х., 2004. — 48 с.
- ¹¹ Встановленню контакту й мотивації інформанта до розповіді, застосуванню технічних засобів, прийомів транскрибування усного тексту в письмовий тощо.
- ¹² Напевне, найвідоміше дослідження, проведене за допомогою цього методу, — «Долі людей. Росія. ХХ століття» — викликало свого часу досить бурхливу дискусію явною неоднозначністю своїх висновків.
- ¹³ Профатілова Л. Г. Біографічний метод: два дослідницькі підходи//Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. — Харків, 2003, — С. 158–160.
- ¹⁴ Лоскутова М. В. Введение//Хрестоматия по устной истории/Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. — СПб., 2003. — С. 9–10.
- ¹⁵ Бурдьё П. Общественное мнение не существует//Бурдьё П. Социология политики: Пер. с фр./Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. — М., 1993. — С. 159–177.
- ¹⁶ Бурдьё П. Социальное пространство и символическая власть//Начала. Choses dites: Пер. с фр. Шматко Н.А./Pierre Bourdieu. Choses dites. Paris, Minuit, 1987. — М., 1994. — С. 181–207; Бурдьё П. Символический порядок и власть номинации//Бурдьё П. Социология политики/Пер. с фр.; Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. — М., 1993. — С. 72–79.

¹⁷ Шампань П., Ленуар Р., Мерлье Д., Пенто Л. Начала практической социологии/Пер. с фр. Д. В. Баженова, Е. Д. Вознесенской, Г. А. Чередниченко; Отв. ред. Н. А. Шматко. — М., 1996. — 240 с.

¹⁸ Бурдые П. Практический смысл/Пер. с фр. — СПб., 2001. — 562 с.

¹⁹ Шампань П. Делать мнение: Новая политическая игра/Пер. с фр. под ред. Н. Г. Осиповой/ Faire l'opinion le nouveau jeu politique. — Paris, 1990. — М., 1997. — 317 с.

²⁰ «За практикою слід визнати особливу, нелогічну логіку, щоб не вимагати від неї більше логіки, ніж вона здатна дати, неминуче примушуючи її говорити незв'язності або нав'язуючи їй штучну зв'язність» (Бурдые П. Практический смысл/Пер. с фр. — СПб., 2001. — С. 167).

²¹ До речі, дослідження високостатусних груп також нерідко буває утруднене, але вже із зовсім інших причин — такі групи мають можливість обмежувати іншим доступ до їхнього приватного життя, й чисельність їх доволі невелика, що не дає змоги вивчати цю групу в межах статистичних досліджень.

²² Бурдые П. Практический смысл/Пер. с фр. — СПб., 2001. — 562 с.; Волков В. В. «Следование правилу» как социологическая проблема//Социологический журнал. — 1998. — № 3/4. — С. 157–170.

²³ Шампань П., Ленуар Р., Мерлье Д., Пенто Л. Начала практической социологии/Пер. с фр. — М., 1996. — С. 95–96.

²⁴ Портелли А. Смерть Луиджи Трастулли. Память и событие//Хрестоматия по устной истории/Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. — СПб., 2003. — С. 202–230.

²⁵ Современная западная социология науки. Критический анализ/Ред. В. Ж. Келле, Е. З. Мирская, А. А. Игнатьев. — М., 1988. — 272 с.

²⁶ Грінченко Г. Г. Усна історія — теорія, метод, джерело//Невигадане. Усні історії остарбайтерів/Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. — Харків, 2004. — С. 10–32.

²⁷ Можна говорити, що припущення про якщо не тотожність, то відповідність структури розповіді структурі свідомості лежить в основі всіх подібних досліджень.